

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ Ν.Ο.Π.Ε.
ΤΜΗΜΑ : ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ .

**Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ
ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ**
(The Clash of Civilizations ... Samuel Huntington)

Π α ρ ο υ σ ί α σ η
υπό του φοιτητού
Σπυρίδωνος β. Στολίγκα (Th.M)
Α.Μ.200479

Εργασία – Παρουσίαση στο μάθημα : Συγκριτική Πολιτική (I).
(επιβλέπων Καθηγητής κ. Χρήστος Λυριντζής).

© ΑΘΗΝΑ 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα :	σελ. 3
Εισαγωγή :	σελ. 7

Κεφάλαια :

I. “ Samuel Huntington ... και θρησκευτικός (ορθόδοξος) προσανατολισμός. ”	σελ. 10
II. “ Η παρακμή της Δύσης (από τον Huntington στον W. McNeil και αντίστροφα). ”	σελ. 15
III. “ Καλοί και κακοί (σ)την εποχή των νέων σταυροφοριών. ” (Επίλογος - Κριτική θεώρηση του θέματος)	σελ. 19
Βιβλιογραφία	σελ. 22

Προλογικό σημείωμα

Ο άνθρωπος που συνέδεσε το όνομα του με το σχήμα της «σύγκρουσης πολιτισμών» δεν είναι κάποιος τυχαίος πανεπιστημιακός, αλλά ένα ηγετικό στέλεχος του ηγετικού ιδεολογικού μηχανισμού των Η.Π.Α. Γεννημένος το 1927, ο **Samuel Huntington** δεν περιορίστηκε σε καθαρά ακαδημαϊκά καθήκοντα ως καθηγητής πολιτικής επιστήμης του Harvard, αλλά συνέβαλε όσο λίγοι στη χάραξη μιας σειράς στρατηγικών επιλογών της επίσημης Ουάσιγκτον – είτε ως προεδρικός συντονιστής του Συμβουλίου Εθνικής Ασφάλειας (1977 – 78) είτε, συχνότερα, ως μέλος επίσημων επιτροπών και ομάδων εργασίας.

Ταυτόχρονα, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαπλοκή του μεγάλου κεφαλαίου με το πανεπιστημιακό κατεστημένο των Η.Π.Α. Υπήρξε ιδρυτής (1989), πρόεδρος (1989 – 2000) και παραμένει ο ιθύνων νους του Ιδρύματος Όλιν (“*John M. Olin Institute For International Affairs*”), μέσω του οποίου ο ομώνυμος κολοσσός της χημικής βιομηχανίας οργανώνει και χρηματοδοτεί τη διάδοση των «σωστών» αναλύσεων στους κόλπους της ακαδημαϊκής κοινότητας και των ΜΜΕ, με καταστατικό σκοπό «την ενίσχυση των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών θεσμών πάνω στους οποίους στηρίζεται η ατομική πρωτοβουλία».

Για το πολιτικό και ιδεολογικό του στίγμα, το βιογραφικό του είναι κάτι παραπάνω από εύγλωττο:

α) Το 1957, με το βιβλίο “*The Soldier and the State*” (Ο στρατιώτης και το κράτος) υποστήριξε τη γενικευμένη υιοθεσία μιλιταριστικών αξιών από τις δυτικές κοινωνίες, ως μόνη απάντηση στον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Αναφέρει, δέ, τη θέση ότι: « ... το κογκρέσο είναι τοπικό, αλλά η εφαρμογή της απόφασης διεθνής».

β) Το 1968, με το άρθρο του στο περιοδικό *Foreign Affairs* ανέλαβε να υπερασπίσει τους τυφλούς βομβαρδισμούς και τις αγριότητες εναντίον αμάχων στο Βιετνάμ¹. Σύμφωνα με την ανάλυση του, η συστηματική

¹ Ήταν ο «αρχιτέκτονας» του προγράμματος “*Forced Urbanization*” στο Βιετνάμ και όπως λέει ο γνωστός φιλόλογος, γλωσσολόγος, μαθηματικός και φιλόσοφος Noam Chomsky (Νόαμ Τσόμσκι) σε άρθρο του στο έγκυρο αμερικάνικο περιοδικό *Seven Days* που δημοσιεύθηκε στις 14 Φεβρουαρίου του 1977 με τον ειρωνικό τίτλο “*Trilateral’s RX for crisis: Governability Yes, Democracy No*” («Η Συνταγή της Τριμερούς για την κρίση: Διακυβέρνηση Ναι, Δημοκρατία Όχι») – υπήρξε ο βασικός ιδεολόγος του Ψυχρού Πολέμου, του Πολέμου στο Βιετνάμ και της Τριμερούς Επιτροπής («*Η Τριμερής Επιτροπή*» που αποτέλεσε το «*Στρατηγείο της Δύσης*»

καταστροφή της βιετναμικής υπαίθρου από τον αμερικανικό στρατό και η βίαιη προσφυγοποίηση του πληθυσμού υπήρξε η δέουσα (και μόνη δυνατή) αντιμετώπιση ενός νικηφόρου, πλειοψηφικού απελευθερωτικού κινήματος: «Αν η άμεση άσκηση μηχανικής και συμβατικής δύναμης λάβει χώρα σε τόσο μαζική κλίμακα, ώστε να παράγει μαζική μετανάστευση από την ύπαιθρο προς την πόλη», γράφει, «οι βασικές προϋποθέσεις του μαοϊκού δόγματος του επαναστατικού πολέμου δεν λειτουργούν πλέον. Η μαοϊκής έμπνευσης αγροτική επανάσταση υποσκάπτεται από την επαναστατική αστικοποίηση που πατρονάρουν οι Αμερικανοί». Δεν διστάζει, μάλιστα, να προβλέψει ότι «χωρίς να το έχουν σκεφτεί, οι ΗΠΑ μπορεί να βρήκαν στο βιετνάμ την απάντηση στους «πολέμους εθνικής απελευθέρωσης».

γ) Το 1968 πάλι, με το βιβλίο του «Πολιτική τάξη σε κοινωνίες που αλλάζουν» θεωρητικοποίησε την «ανάγκη» της επιβολής δικτατορικών καθεστώτων

στα 1970 - 1980, ονομάστηκε έτσι γιατί συμμετείχε σε αυτήν η ηγεσία των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και της Ευρώπης, ανάμεσα τους ο Κάρτερ, ο Χέλμουτ Σμίτ κ.α). Υπήρξε, επίσης, ο εγκέφαλος της δημιουργίας της F.E.M.A (FEDERAL EMERGENCY MANAGEMENT AGENCY = Ομοσπονδιακός Οργανισμός Διαχείρισης Εκτάκτου Ανάγκης), οργανισμός που διατηρεί το δικαίωμα και τη δυνατότητα να διευθύνει ένα στρατηγείο εκτάκτου ανάγκης στις ΗΠΑ σε περίπτωση εγχώριας ή παγκόσμιας κρίσης (αναφέρεται για παράδειγμα ο πυρηνικός πόλεμος)... Μάλιστα, στη δημιουργία της F.E.M.A. υπάρχει μια εκπληκτική σύμπτωση. Ακριβώς μια ημέρα μετά τη δημιουργία της (28 Μαρτίου 1979) είχαμε το πυρηνικό ατύχημα στο Three Miles Island. Μάλιστα είχε λεχθεί ότι, σε περίπτωση που το ατύχημα θα έπαιρνε διαστάσεις, θα αναλάμβανε ο F.E.M.A. και η χούντα του σε τοπικό φυσικά επίπεδο (για περισσότερες λεπτομέρειες, βλέπε το αρχείο του περιοδικού Άρδην, και στην ιστοσελίδα: www.ardn.gr).

Ο Τσόμσκι, αγνοώντας επιδεικτικά τα διδάγματα - υποδείξεις των συμπατριωτών του για τη σύγκρουση των πολιτισμών, δεν κρύβεται πίσω από το δάκτυλο του. (Ο Τσόμσκι, επιτίθεται δριμύτατα στον Χάντιγκτον κυρίως στο βιβλίο του "Turning the tide", αλλά και στο "The necessary Illusions" για τη θέση αυτού του στο θέμα της Χιλής και της τότε χούντας, όπως και άλλων χωρών της Λατινικής Αμερικής). Συνοψίζοντας, μας λέει και την πεμπτουσία της τελευταίας συνέντευξης του: (α) Τρόμος και οργή διακατέχει την Αμερική από την εγκληματική πράξη, (β) Η επίθεση έχει πολιτικό νόημα και πρέπει πριν αντεπιτεθούμε, να σκεφτούμε πολιτικά και να αλλάξουμε γραμμή, (γ) Το Πέρελ Χάρμπορ των Ιαπώνων δεν αποτελεί ανάλογη ενέργεια, εδώ πρόκειται για κάτι πρωτοφανές στην Ιστορία, (δ) Ούτε οι Ινδιάνοι έκαναν κάτι τέτοιο στους Άγγλους, ούτε οι Κογκολέζοι στους Βέλγους, ούτε οι Αφγανοί στους Γάλλους, ούτε οι Βιετκόγκ σε εμάς, αν και καταπιέστηκαν, (ε) Μόνο εμείς και μόνο τώρα βομβαρδίσσαμε άμαχο πληθυσμό στο Ιράκ και τη Γιουγκοσλαβία, μόνο εμείς απαγορεύσαμε στο Πακιστάν να στέλνει φάρμακα και βοήθεια ανθρωπιστικής ισχύος στους λιμοκτονούντες Αφγανούς, (στ) Μόνοι σχεδόν αρνούμαστε την αρμοδιότητα του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Και (ζ) Δεν υπάρχουν αποδείξεις για την ταυτότητα των δραστών. Ίσως είναι πιθανό να οφείλεται σε δικές μας ή γερμανικές νεοναζιστικές ή άλλες ακροδεξιές οργανώσεις.

στον Τρίτο Κόσμο, ισχυριζόμενος ότι η δημοκρατία αποτελεί όχι μόνο πολυτέλεια αλλά και εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη τους.

Η πρόταση του βρήκε ενδιαφέροντες αγοραστές και το 1972 προσελήφθη ως σύμβουλος από τη στρατιωτική χούντα της Βραζιλίας, για να βοηθήσει την ελεγχόμενη «πολιτικοποίηση» της. Προϊόν αυτής της συνεργασίας θα είναι η μελέτη του «Προσεγγίσεις στη πολιτική αποσυμπίεση» (1973).

Εκεί, προειδοποιεί τους πελάτες του (και τους μελλοντικούς μιμητές τους) ότι «η χαλάρωση των μηχανισμών ελέγχου από οποιοδήποτε αυταρχικό καθεστώς μπορεί να έχει εκρηκτικά αποτελέσματα, έτσι ώστε η όλη διαδικασία να ξεφύγει εντελώς από τον έλεγχο αυτού που την ξεκίνησε» - και, συνεπώς, ο όποιος «εκδημοκρατισμός» (συνεχίζει ο Huntington) πρέπει να αποφύγει κάθε πραγματική παραχώρηση ελευθεριών στα λαϊκά στρώματα. Ως ιδανικά μοντέλα υποδεικνύει το Μεξικό και την Τουρκία.

Η πολλή δημοκρατία δεν βλάπτει όμως μόνο τους «υπανάπτυκτους». Το 1975, ο Χάντιγκτον είναι ο βασικός συντάκτης της έκθεσης «*Η κρίση της Δημοκρατίας*», που υπογράφεται από την περίφημη «Τριαδική Επιτροπή» (Trilateral Commission) – ένα επιτελείο ηγετικών στελεχών των ΗΠΑ, της Δυτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας, συγκροτημένο το 1973 για τη χάραξη μιας στρατηγικής εξόδου του ανεπτυγμένου καπιταλισμού από την κρίση. Συμπέρασμα του, που προκάλεσε σόκ στην τότε κοινή γνώμη, είναι πως η «θεαματική ανανέωση του δημοκρατικού πνεύματος» κατά τη δεκαετία του '60 υπήρξε όχι θετική αλλά αρνητική εξέλιξη – καθώς, μεταξύ άλλων, προκάλεσε ... «υπερφόρτωση των αιτημάτων που απευθύνονται προς την Κυβέρνηση», επιβαρύνοντας τον προϋπολογισμό κι αυξάνοντας τη φορολογία των κυρίαρχων τάξεων.

Το δια ταύτα της έκθεσης ήταν αφοπλιστικό: «*Η αποτελεσματική λειτουργία ενός δημοκρατικού συστήματος προϋποθέτει συνήθως ένα βαθμό απάθειας και μὴ ανάμειξης εκ μέρους ορισμένων ατόμων και ομάδων. Αυτή καθ' εαυτή, η περιθωριακότητα κάποιων ομάδων είναι εγγενώς αντιδημοκρατική, υπήρξε όμως ένας από τους παράγοντες που επέτρεψαν στη δημοκρατία να λειτουργεί αποτελεσματικά*» (σ.114).

Όσο για την προτεινόμενη μέθοδο επαναεπιβολής αυτής της «πολιτικής απάθειας», ο Χάντιγκτον είναι εξίσου σαφής, αναφερόμενος ειδικά στο αντιρατσιστικό κίνημα: «*μια εξασθένιση των μεταρρυθμίσεων υπέρ των εγχρώμων (κατάργηση του σχολικού φυλετικού διαχωρισμού, προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, εκδημοκρατισμός της αστυνόμευσης), προβλέπει, «από κάποιο σημείο και μετά θα συνοδευθεί από μία μείωση της συλλογικής τους συνείδησης και ως εκ τούτου της πολιτικής συμμετοχής τους»* (σ.111). Για να συντριβεί ένα κοινωνικό κίνημα, πρέπει πρώτα να πειστούν τα μέλη του για το μάταιο των διεκδικήσεών τους ...

δ) Το 1988, ως μέλος της «Επιτροπής για μια μακροπρόθεσμη Συνολική Στρατηγική» του Πενταγώνου (μαζί με τους Κίσινγκερ², Μπρεζίνσκι και άλλων), εισηγείται το δόγμα της «Επιλεκτικής Αποτροπής», μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους των αμερικανικών σχεδιασμών από την φθίνουσα πλέον αμερικανοσοβιετική διαμάχη στις περιφερειακές κρίσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση ότι, «κατά τις προσεχείς δεκαετίες», Ιαπωνία και Κίνα θα εξελιχθούν πιθανότατα σε περιφερειακές υπερδυνάμεις εις βάρος της παγκόσμιας ηγεμονίας των ΗΠΑ.

ε) Το 1993, τέλος, λανσάρει τη θεωρία της «Σύγκρουσης των πολιτισμών» - αρχικά συνοπτικά στην «*International Herald Tribune*» (8. 6. 1993) και, αμέσως μετά, εκτενέστερα στο περιοδικό «*Foreign Affairs*». Θα ακολουθήσει, το 1996, η ανάπτυξη της ίδιας θεωρίας σε βιβλίο.

² Ο Χένρι Κίσινγκερ, ομοϊδεάτης του καθηγητή, διευθυντή του Ινστιτούτου Στρατηγικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, έσπευσε να δηλώσει: «Ο Σάμιουελ Χάντιγκτον, είναι ένας από τους πιο διακεκριμένους πολιτικούς επιστήμονες της Δύσης, μας δίνει την ευκαιρία να καταλάβουμε τις πραγματικότητες της πλανητικής πολιτικής στον επόμενο αιώνα. Η Σύγκρουση των πολιτισμών είναι ένα από τα σημαντικότερα βιβλία που γράφτηκαν μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου». Διαπίστωνε άραγε ή υποδείκνυε; Τώρα φαίνεται ότι μάλλον το δεύτερο πρέπει να ίσχυε τόσο για τον κρίνοντα όσο και για τον κρινόμενο. (Για μια πληρέστερη ανάλυση του θέματος, βλέπε: Παναγόπουλος Ανδρέας, *Πρόκειται αλήθεια για «σύγκρουση πολιτισμών»*, εφημερίδα «Καθημερινή» στις 2-10-2001). www.kathimerini.gr

Εισαγωγή

Το προαναφερθέν έργο του Χάντιγκτον αποτελεί και είναι για τους περισσότερους ερευνητές όχι ένα καινούργιο πρόταγμα. Διατυπώθηκε για πρώτη φορά πριν από τέσσερις δεκαετίες, το 1964, από το συντηρητικότερο βρετανό πανεπιστημιακό Μπέρναρντ Λιούις. Αντικείμενο της ανάλυσης του δεν ήταν κάποιο φονταμενταλιστικό κίνημα, αλλά το (άκρως νεωτερικό) αντιαποικιακό κι αντιμπεριαλιστικό ξέσπασμα των λαών της Μέσης Ανατολής κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.

Για προφανείς λόγους, η εν λόγω προσέγγιση πέρασε τότε εντελώς απαρατήρητη. Όσπου ήρθε το πλήρωμα του χρόνου και, το Σεπτέμβριο του 1990, ο Λιούις (Καθηγητής στο Πρίνστον πια, και διάσημος «τουρκολόγος» - γνωστός για τη συμβολή του στην αμφισβήτηση της γενοκτονίας των Αρμενίων - και κολλητός των υπερατλαντικών «γερακιών» του Πολ Γούλφοβιτς) ξαναρίχνει την ιδέα στο τραπέζι με ένα άρθρο στο *Atlantic Monthly*, που τιτλοφορείται « *Οι ρίζες της μουσουλμανικής οργής* ». Κατά τον συγγραφέα, που δεν κρύβει τη νοσταλγία του για τις μακρινές εκείνες εποχές, όταν ο «πλούτος, η δύναμη και η επιτυχία δεν θεωρούνταν αμαρτία ή αδίκημα», ο αντιαμερικανισμός κι αντιευρωπαϊσμός των αραβικών μαζών δεν πρέπει επουδενί να αποδοθεί στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις, τις μνήμες της αποικιοκρατίας ή ακόμα και τη στήριξη αντιλαϊκών καθεστώτων από τη Δύση. Αντίθετα, ο Τρίτος Κόσμος οφείλει μάλλον ευγνωμοσύνη στο «δυτικό πολιτισμό» που «αναγνώρισε, κατανόμασε και δοκίμασε, όχι πάντοτε χωρίς επιτυχία, να θεραπεύσει αυτές τις ιστορικές ασθένειες»! Η ρίζα του «κακού» πρέπει αντίθετα να αναζητηθεί στη χιλιόχρονη αντιπαράθεση Χριστιανοσύνης και Ισλάμ, που ξεκίνησε - με μουσουλμανική πρωτοβουλία - τον έβδομο αιώνα και συνεχίζεται ως τις μέρες μας.

Ενδιαφέρουσα στην προσέγγιση του Λιούις είναι κυρίως η εικόνα του «εχθρού»: *“ενός Ισλάμ όχι μόνο γεωπολιτικά ενιαίου κι αναλλοίωτου στο πέρασμα του χρόνου, αλλά κυριολεκτικά προσωποποιημένου, το οποίο αντιδρά ως ανθρώπινος οργανισμός, όχι μόνο στην «υπονόμευση της εξουσίας του στην ίδια τη χώρα» από την «εισβολή ξένων ιδεών και νόμων και τρόπων ζωής, ενίοτε και ξένων ηγεμόνων και εποίκων», αλλά ακόμη και στην «αμφισβήτηση της κυριαρχίας του στο ίδιο του το σπίτι, από χειραφετημένες γυναίκες κι εξεγερμένα παιδιά» - αντίδραση την οποία ο ίδιος ο συγγραφέας διακριτικά επικροτεί , ως «ξέσπασμα οργής εναντίον αυτών των ξένων, απίστων κι ακατανόητων δυνάμεων που υπονόμευσαν την κυριαρχία του, αναστάτωσαν την κοινωνία και τελικά παραβίασαν το άσυλο της οικίας του”*. (σ. 19).

Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι επιστημονικές ακροβασίες του εμπνευστή της «Σύγκρουσης των Πολιτισμών», όταν αποφασίζει να περάσει από την αφηρημένη μακροϊστορία και τα νεοαποικιακά στερεότυπα στην ανάλυση συγκεκριμένων σύγχρονων συγκρούσεων. Η άρνηση του Ισλάμ να δεχθεί «τη διακυβέρνηση πιστών από απίστους», ισχυρίζεται, «μας βοηθά να κατανοήσουμε τρέχουσες φασαρίες σε τόσο διαφορετικά μέρη όπως η αιθιοπική Ερυθραία, το ινδικό ασμίρ, το κινεζικό Σινκιάνγκ και το γιουγκοσλαβικό όσοβο, όπου μουσουλμανικοί πληθυσμοί διοικούνται από τις μουσουλμανικές υβερνήσεις » (σ. 23).

Τί ακριβώς κηρύσσει ο Χάντιγκτον; Η βάση της συλλογιστικής του, όπως αναπτύσσεται ήδη από την πρώτη σελίδα του άρθρου του στο «*Foreign Affairs*», έχει γίνει παγκοσμίως διάσημη:

1. «Η θεμελιώδης πηγή συγκρούσεων σ' αυτό τον καινούργιο κόσμο (δηλαδή τον μεταψυχροπολεμικό) κόσμο δεν θα είναι πρωταρχικά ούτε ιδεολογική ούτε οικονομική. Οι μεγάλοι διαχωρισμοί στο εσωτερικό της ανθρωπότητας και η κυρίαρχη πηγή συγκρούσεων θα είναι πολιτισμικοί. Τα έθνη κράτη θα παραμείνουν οι ισχυρότεροι παίκτες στις διεθνείς υποθέσεις, οι κυριότερες όμως συγκρούσεις στην παγκόσμια πολιτική θα προκύψουν ανάμεσα σε έθνη και ομάδες διαφορετικών πολιτισμών. Οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ πολιτισμών θα είναι τα πολεμικά μέτωπα του μέλλοντος» (σ. 22).
2. Σε ποιά βάση συγκροτούνται αυτοί οι διαφορετικοί «πολιτισμοί» που θα αποτελέσουν στο εξής τα κεντρικά συλλογικά υποκείμενα της διεθνούς πολιτικής; Ο καθηγητής του Χάρβαρντ απλώς αντιγράφει στην απάντηση του τον (άκρως παραδοσιακό) ορισμό του έθνους: «Οι πολιτισμοί διαφέρουν μεταξύ τους όσον αφορά την ιστορία, τη γλώσσα, τη παράδοση και – το κυριότερο – τη θρησκεία» (σ. 25).
3. Ακολουθεί (ή μάλλον προηγείται) η απαρίθμηση των «επτά ή οκτώ» τέτοιων «πολιτισμών», στους οποίους κατανέμεται η ανθρωπότητα: «Δυτικός, Κομφουκιανός, Ιαπωνικός, Ισλαμικός, Σλαβο – ορθόδοξος, Λατινοαμερικανός κι ενδεχομένως Αφρικανικός» (σ. 25). Ενώ το 1996, θα θυμηθεί έναν ακόμα, τον «Βουδιστικό», ενώ ο «Κομφουκιανός» μετονομάζεται σε «Σινικό» (σσ. 30-31).

Οι πολιτισμοί αυτοί χωρίζονται σε γεωγραφικές ζώνες επιρροή, που διαχωρίζουν και τους λαούς που κατοικούν σε αυτές. Παράλληλα με τις

ώς άνω θέσεις του ο Χάντιγκτον θεωρεί ότι στον Ευρωπαϊκό χώρο η πόλωση των πολιτισμών υλοποιείται σε δύο πάλι άξονες με βάση τη θρησκεία : α) ρωμαιοκαθολικό και προτεσταντικό δόγμα, που συνιστά τη Δυτική Ευρώπη και ο δεύτερος άξονας είναι β) αυτός που οριοθετείται από την Ορθοδοξία και τον Ισλαμισμό, και είναι η Ανατολική Ευρώπη³.

Βέβαια, ο Χάντιγκτον φλερτάρει και με την συνοπτικά, αντίθετη άποψη (στην γενικότερη φιλοσοφική του σκέψη) λέγοντας μας ότι:

« ... Στην Ευρώπη η αποδυνάμωση του Χριστιανισμού - του κεντρικού συστατικού της - θα μπορούσε να υπονομεύσει τον δυτικό πολιτισμό. Ολοένα και λιγότεροι Ευρωπαίοι έχουν θρησκευτική πίστη, ακολουθούν θρησκευτικές πρακτικές και συμμετέχουν σε θρησκευτικές δραστηριότητες. Αυτή η τάση αντικατοπτρίζει όχι τόσο την εχθρότητα προς τη θρησκεία, αλλά την αδιαφορία γι'αυτή. Παρόλα αυτά, οι χριστιανικές ιδέες, αξίες και πρακτικές είναι διάχυτες στον Ευρωπαϊκό χώρο. "Οι Σουηδοί είναι πιθανώς οι πιο άθρησκοι άνθρωποι στην Ευρώπη", σχολίασε ένας από αυτούς, "αλλά δεν θα μπορέσει κανείς να καταλάβει καθόλου αυτή τη χώρα, αν δεν συνειδητοποιήσει ότι οι θεσμοί μας, οι κοινωνικές πρακτικές μας, οι οικογένειες μας, η πολιτική μας και ο τρόπος ζωής μας γενικά είναι διαμορφωμένα με θεμέλιο τη λουθηρανική κληρονομιά μας." Οι Αμερικανοί στην συτριπτική τους πλειοψηφία, σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους, πιστεύουν στον Θεό, θεωρούν τους εαυτούς τους θρησκευόμενους ανθρώπους και σε μεγάλο ποσοστό πηγαίνουν στην Εκκλησία. Ενώ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν υπήρχαν τα απαραίτητα στοιχεία για την επιβεβαίωση της ανάκαμψης της θρησκείας στην Αμερική, η επόμενη δεκαετία έγινε μάρτυρας μιάς εντεινόμενης θρησκευτικής δραστηριότητας. Η διάβρωση του Χριστιανισμού στη Δύση, στη χειρότερη περίπτωση, αποτελεί μακρινή απειλή για την ευρωστία του δυτικού πολιτισμού. »⁴ (...)

³ Χριστοδούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών κ' Πάσης Ελλάδος, *Samuel Huntington: "Η σύγκρουση των Πολιτισμών"*. Η δική μας θέση. Ομιλία του νύν Μακαριωτάτου προς τους εκπαιδευτικούς. (για μια πληρέστερη ανάλυση του θέματος, βλέπε την ιστοσελίδα της Ι.Μ. Δημητριάδος, www.imd.gr).

⁴ Χάντιγκτον Σάμιουελ, *Η σύγκρουση των Πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της Παγκόσμιας Τάξης*, ελληνική μετάφραση Σήλια Ριζοθανάση, εκδόσεις Terzo Books, Αθήνα 1998, σελίς 437 και εξής.

I. Samuel Huntington ... και θρησκευτικός (ορθόδοξος) προσανατολισμός.⁵

Οι πολιτικές ανακατατάξεις στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη κατά τα τελευταία 7 χρόνια έφεραν και πάλι στο προσκήνιο τη συζήτηση για το ρόλο του θρησκευτικού και του πολιτιστικού παράγοντα στις διεθνείς σχέσεις και εξελίξεις. Όσο δύσπιστος κι αν είναι κάποιος σχετικά με τα αίτια και τους πραγματικούς υπεύθυνους των αιματηρών γεγονότων στην πρώην Γιουγκοσλαβία, δύσκολα μπορεί να αποδεχθεί την υπερβολική μονομέρεια του δυτικού Τύπου κατά των Σέρβων, σε σημείο που πολλές γερμανικές εφημερίδες έγραφαν: «Τα εγκλήματα των Ορθοδόξων» (...)

Όμως, δεν θα πίστευε κανείς πριν εμφανισθούν οι θεωρίες του Αμερικανού πολιτειολόγου Samuel Huntington ότι αυτή η αναζωπύρωση των θρησκευτικών και πολιτιστικών φαινομένων θα οδηγούσε σε απόψεις για τη σύγκρουση των πολιτισμών και για ενδεχόμενο πολέμων με βάση την πολιτιστική διαφοροποίηση. Γι'αυτό θεωρούμε ως σημαντικό γεγονός την προδημοσίευση στο έγκυρο αμερικανικό περιοδικό *Foreign Affairs* (τχ. Νοεμ. – Δεκ. 1996) τμήματος του νέου βιβλίου του Αμερικανού καθηγητή. Το κείμενο που δημοσιεύεται έχει τίτλο : «*Η Δύση και ο όσμος*» (ενώ το εκδοθέν στις ΗΠΑ βιβλίο έχει τον τίτλο: «*Η σύγκρουση των Πολιτισμών ...* », εκδ. Simon and Schuster).

Στο άρθρο αυτό ο Huntington τονίζει ότι ο πολιτισμός της Δύσεως είναι μεν μοναδικός, δε χρειάζεται όμως να επιζητεί να γίνει και παγκόσμιος. Του αρκεί ότι είναι ανώτερος και πρέπει να περιχαρακωθεί μεσα σε θεσμούς καθαρά δυτικούς. Στους θεσμούς αυτούς, όπως το NATO, πρέπει να ανήκουν μόνο λαοί με δυτική πολιτιστική παράδοση, γι'αυτό πρέπει και να αποπεμφθούν Ορθόδοξοι Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, όπως οι Έλληνες και οι Τούρκοι. Για να εξηγήσει δε τι ορίζει ως Δύση θέτει τις εξής πολιτιστικές παραμέτρους.

Στη Δύση, λοιπόν, κατά τον Huntington, μετέχουν λαοί και πολιτιστικές παραδόσεις που χαρακτηρίζονται από οκτώ στοιχεία:

⁵ Πέρα από το αυτονόητο, η σύγκρουση είναι στην πραγματικότητα ταξική και μόνο κατά το συμβεβηκός «πολιτισμική», το βιβλίο είναι ένα συναρπαστικό ανάγνωσμα, όχι για το τί διαπιστώνει αλλά για το τί ιδέες βάζει. Και το σημαντικότερο: στηρίζεται ολόκληρο σε ένα επιστημονικό διπλό σφάλμα: πρώτον θεωρεί ότι ο «πολιτισμός» δεν είναι η κουλτούρα, η καλλιέργεια, ο πνευματικός πολιτισμός, αλλά ο τεχνικός – αναπτυξιακός. Γι'αυτό στον τίτλο λέει "THE CLASH OF CIVILIZATIONS" και όχι ... "OF CULTURES". Και δεύτερον, δέχεται ότι Θρησκεία και πολιτισμός είναι έννοιες παράλληλες, ενώ η Θρησκεία είναι υπάλληλη έννοια του πολιτισμού, και μάλιστα της κουλτούρας, δηλ. του πνευματικού πολιτισμού.

1. Την κλασική κληρονομιά (αρχαιοελληνική και λατινική)
2. Το δυτικό χριστιανισμό (καθολικισμό και προτεσταντισμό)
3. Τις ευρωπαϊκές γλώσσες, οι οποίες κατατάσσονται σε δύο οικογένειες: Τις ρωμανικές (λατινογενείς) και τις γερμανογενείς
4. Το διαχωρισμό μεταξύ της πνευματικής και κοσμικής εξουσίας (Εκκλησίας και Κράτους)
5. Την κυριαρχία του νόμου
6. Τον κοινωνικό πλουραλισμό και την κοινωνία των πολιτών
7. Τη λειτουργία αντιπροσωπευτικών σωμάτων επί 1.000 τουλάχιστον χρόνια
8. Τον ατομοκεντρικό, με την έννοια της ευαισθησίας για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ατόμου.

Ο Huntington πιστεύει ότι η Δύση θα σωθεί αν παραμείνει ενωμένη, καθαρά από πολιτιστικές επιμιξίες και αν σταματήσει να αναμιγνύεται σε διαμάχες μεταξύ άλλων λαών, εκτός εάν διακυβεύονται συμφέροντα της. Διαφωνεί με την κλασική αμερικανική ιδέα ότι υποχρέωση του δυτικού κόσμου είναι η διάδοση της δημοκρατίας και της ελεύθερης αγοράς και επισημαίνει:

«Η εικόνα ενός ανερχόμενου δυτικού κόσμου σε παγκόσμιο επίπεδο είναι ψευδής, αλαζονική και επικίνδυνη». Πολιτιστικός φυλετισμός, πολιτικός απομονωτισμός και αμφισβήτηση της δυνατότητας άλλων πολιτισμών να εμβολιασθούν από τη «Δύση» αποτελούν τα κύρια σημεία του έν λόγω κειμένου⁶.

Ένας σύντομος σχολιασμός μπορεί να επικεντρωθεί στα εξής σημεία:

1. Είναι καθαρά επιστημονική ή κρύβει σκοπιμότητες ή προβολή τέτοιων απόψεων; (Αρκετοί θεωρούν τον Huntington ως εκφραστή ορισμένων συμφερόντων, τα οποία επιθυμούν πάντα την ύπαρξη κάποιου εχθρού, κάποιου «μπαμπούλα» για τις ΗΠΑ και τη Δύση. Τώρα που έπεσε ο κομμουνισμός πρέπει να εφευρεθεί ένα αντίπαλο δέος. Ο Huntington προτείνει τους Ορθόδοξους και τους Μουσουλμάνους. Προβλέπει μάλιστα σύγκρουση της Δύσεως με αυτούς. Άρα, ενισχύει γραφειοκρατίες, βιομηχανίες και άλλες ομάδες συμφερόντων που κερδίζουν από τη διαίωνηση ενός ψυχροπολεμικού κλίματος. Πάντως,

⁶ Για μια πληρέστερη ανάλυση του θέματος, βλέπε: Στέφανος Δημητρίου, *Πολιτική και «Σύγκρουση των Πολιτισμών» (Το επιχείρημα του S. Huntington για τη μοναδικότητα του Δυτικού πολιτισμού και την απίσχναση του οικουμενικού χαρακτήρα της νεωτερικότητας)*, περιοδ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 19, Μάιος 2002, σσ. 5-21.

πρέπει να σημειωθεί ότι δύο φορές για την προώθηση των απόψεων του χρησιμοποιήθηκε το Foreign Affairs, του Council of Foreign Relations, το οποίο αποτελεί κατεστημένο όργανο, ημιεπίσημο θα λέγαμε, για τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ.

2. Ας δεχθούμε τις απόψεις Huntington ως ένα πείραμα νέας αναγνώσεως της ιστορίας των πολιτισμών. Πρέπει να πούμε ότι δεν πρωτοτυπεί σε πολλά πράγματα. Τον πολιτιστικό ιμπεριαλισμό και την αλαζονεία της Δύσεως εις βάρος άλλων πολιτισμών έχει πρό πολλού επισημάνει ο Arnold Toynbee (βλέπε χαρακτηριστικά το βιβλίο του με τίτλο: *"The World and the West"*, New York 1966). Ειδικά, δέ, η θέση περί διαφοροποίησης του δυτικού πολιτισμού από τον Ορθόδοξο Χριστιανικό ανάγεται σε πολύ παλαιά χρόνια, πρίν ακόμη και από το Σχίσμα των Εκκλησιών, και συγκεκριμένα στην εποχή του Καρλομάγνου. Επιβίωση της απόψεως αυτής είδαμε και στην περίπτωση της Ιστορίας του Duroselle. Πρέπει να το πάρουμε απόφαση, και εδώ ο Huntington μας βοηθά πολύ, ότι, δηλαδή, σε σημαντική μερίδα διανοουμένων και πολιτικών των ΗΠΑ αλλά και της Ευρώπης, η έννοια Δύση πολιτιστικά διαφοροποιείται από την Ορθόδοξη Ανατολή, την οποία και αποκλείει. Δεν πρόκειται για ανθελληνισμό. Πρόκειται για μια ανάγνωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού διαφορετική από εκείνη που βιώνουμε εμείς οι Νεοέλληνες, οι οποίοι θεωρούμε ότι λύσαμε το πρόβλημα όταν θυμίζουμε τη συνεισφορά του Ελληνισμού στη διαμόρφωση του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.
3. Όσο κι αν κάτι τέτοιο απαιτεί ειδική πραγματεία, πιστεύουμε ότι τα οκτώ σημεία που προτείνει ο Huntington ως κριτήρια «δυτικότητας» πάσχουν. Επί παραδείγματι, η συνύπαρξη του καθολικισμού με το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το ατομοκεντρισμό και τα αντιπροσωπευτικά σώματα φέρνει αμέσως στο νού του οποιουσδήποτε αμφισβητία την απολυταρχική παράδοση του Παπισμού με το αλάθητο, την Ιερά Εξέταση, τον Index βιβλίων που πρέπει να καούν και άλλα στοιχεία, σε σημείο που αρκετοί Κοινωνιολόγοι να ανιχνεύουν στενό συσχετισμό μεταξύ καθολικής παραδόσεως και αναπτύξεως φασιστικών ιδεολογιών (βλέπε: Βαυαρία, Αυστρία, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία). Επίσης, είναι αυθαίρετη και βεβιασμένη η κατηγοριοποίηση των ευρωπαϊκών γλωσσών σε λατινογενείς και γερμανικές αφήνοντας απέξω την ελληνική αλλά και τις σλαβικές γλώσσες. Ποιός κρίνει την ευρωπαϊκότητα ή μη ευρωπαϊκότητα της α' ή της β' γλώσσας;

4. Ο Huntington με τα κριτήρια και τις απόψεις που προβάλλει ανοίγει τον ασκό του Αιόλου για μια επικίνδυνη πνευματική πορεία αποκλεισμού παντός «μιάσματος». Στη προσπάθεια του να επιβάλει την καθαρότητα των «δυτικών αξιών» ίσως βρεί μιμητές αυστηρότερους. Ποιός αποκλείει να εμφανισθεί αύριο ένας άλλος συγγραφέας που να αντείπει: «Πολύ χαλαρά τα κριτήρια του Huntington. Δύση είναι μόνο οι Αγγλοσαξονικοί λαοί με προτεσταντική παράδοση, διότι σε αυτή βασίζεται κατά Weber M. ο καπιταλισμός». Και αμέσως κάποιος άλλος να αντιπροτείνει: «Όχι, Δύση δεν είναι μόνο ο Καθολικός λατινογενής κόσμος, γι' αυτό και η ευρωπαϊκή ένωση θα προχωρήσει με ένα σκληρό πυρήνα χωρίς τους ταραξίες Άγγλους, Δανούς κ.λ.π.». Γενικά, ο Αμερικανός πολιτειολόγος με τη θεωρία της περιχαράκωσης της Δύσεως ή έν πάση περιπτώσει του πολιτιστικού – γεωπολιτικού μορφώματος το οποίο θεωρεί ότι η Δύση κινδυνεύει να αποβεί βλαπτικός για τα συμφέροντα των ΗΠΑ.
5. Το κυριότερο στοιχείο που εισάγει ο Huntington μέσα από τις αμφιλεγόμενες απόψεις του περί πολιτισμού είναι οι πολιτικές προτάσεις που προκύπτουν από αυτές. Ως Έλληνες καλό θα ήταν στην αντίδραση μας να αποφύγουμε τα δύο άκρα: α) Ούτε να αναπτύξουμε σύνδρομα καταδιώξεως και απομονώσεως και β) ούτε να απορρίψουμε ως ανάξιες λόγω τις πολιτικές επιπτώσεις των προτάσεων Huntington. Αν γίνουν ευρύτερα αποδεκτές οι προτάσεις αυτές, η Ελλάδα θα βρεθεί εκτός NATO και εκτός Ε.Ε. Σημασία, λοιπόν, έχει να δούμε κατά πόσον κυκλοφορούν παρεμφερείς απόψεις και σε άλλους κύκλους και ομάδες επιρροής στις ΗΠΑ και στη δυτική Ευρώπη. Χωρίς διάθεση κινδυνολογίας, πρέπει να αξιολογούμε προσεκτικά κάθε σχετικό δημοσίευμα ή δήλωση πολιτικού προσώπου. Στα πλαίσια αυτά είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ένα ενδιαφέρον δημοσίευμα του Βρετανικού περιοδικού *Economist*, ο οποίος έγραφε στις 16-11-1996 τα εξής σχετικά με τα σύνορα μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης: " Το μεγαλύτερο χάρισμα – άς το ονομάσουμε πνευματικό παραπέτασμα – είναι πολυσύνθετο. Δύο φορές μέσα σε αυτή τη χιλιετία η Ευρώπη συγκλονίσθηκε από μία καλή, μεγάλη ιδέα: Πρώτη ήταν η Μεταρρύθμιση. Δεύτερος ο Διαφωτισμός. Αί τα δύο άφησαν σαν κληρονομιά την ανεξαρτησία του νού, μια αίσθηση ατομικών δικαιωμάτων υπεράνω του νόμου και άλλες αρετές οι οποίες ακόμη και σήμερα – από δυτική οπτική γωνία – δίνουν στους Εσθονούς, στους Τσέχους και στους Ούγγρους ένα πλεονέκτημα στην εκκίνηση συγκριτικά με άλλους γείτονες, οι οποίοι στερούνται τέτοιων συμπεριφορών. Περισσότερο από όλους, ο

κόσμος της Ορθοδοξίας υστέρησε. Τί θα λέγατε να χαράξουμε την διαχωριστική γραμμή με βάση τη θρησκευτική ομάδα;" ⁷.

Τα μηνύματα είναι σαφή: Όλο και περισσότερο ο παράγων θρησκεία και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά θα αποτελούν κριτήριο γεωπολιτικών θεωρήσεων ή/και αποφάσεων. Καλό θα ήταν να είμαστε έτοιμοι να αντιμετωπίσουμε τα φαινόμενα αυτά προσγειωμένοι και ψύχραιμοι, απόφεύγοντας και το σύμπλεγμα του «καταδιωκόμενου λαού», αλλά και την υπεραισιόδοξη μακαριότητα ως προς τις σχέσεις μας με τους λαούς και τους θεσμούς της Δύσεως. ⁸

⁷ Σε εντελώς διαφορετικό μήκος κύματος θα κινηθούν οι νεορθόδοξοι και λοιποί λάτρεις της καθ' ημάς Ανατολής. «Θα έλεγα ότι η πρόταση του Χάντιγκτον έχει κάτι το ιδιοφυές», εξηγεί χαρακτηριστικά ο Χρήστος Γιανναράς σε συνέδριο που οργανώθηκε το 1997 γι' αυτό το θέμα. «Εμείς οι Έλληνες, οι σημερινοί, θα έπρεπε να είμαστε βαθύτατα ευγνώμονες στον Χάντιγκτον. Διανοείσθε την έκπληξη της ελληνικής προοδευτικής διάνοησης, εννοώ αυτής που αρχίζει από τον ορατή, και κυριαρχεί μέχρι σήμερα στη δημόσια ζωή μας, όταν εμφανίζεται κάποιος τόσο διάσημος και με τέτοια εμβέλεια λόγου να πεί ότι το χαρακτηριστικό μας στοιχείο είναι η Ορθοδοξία και αυτή ως πολιτιστικό στοιχείο καθορίζει την πολιτική μας θέση και τη θέση μας στο διεθνή χώρο!», Η σύγκρουση Ανατολής – Δύσης και η πρόκληση Χάντιγκτον, σσ. 165-6.

⁸ Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να αναφέρουμε ένα μέρος του νέου πονήματος του Χάντιγκτον που κυκλοφορεί με τίτλο «Ποιοί Είμαστε; Η αμερικανική ταυτότητα στην εποχή μας», και που περιεργάζεται και πάλι τις αρχές της συντηρητικής του ιδεολογίας διαμορφώνοντας έτσι και το φιλοσοφικό ορίζοντα της συντηρητικής του σκέψης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα τέσσερις είναι οι συνιστώσες της αμερικανικής ταυτότητας: η (δημιουργία) στηριζόμενη στη θρησκεία και τη γλώσσα κουλτούρα και η ιδεολογία ή το πολιτικό βάση του οποίου διαμορφώνονται οι θεσμοί του κράτους. Κάθε ταυτότητα, τονίζει ο Χάντιγκτον, αντίθετα από όσα υποστηρίζουν σήμερα πολύ «αριστεροί», προσδιορίζεται από τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και από μόνιμα και πάγια χαρακτηριστικά. Αφού διευκρινίσει τον τρόπο παραγωγής της ταυτότητας σε γενικό επίπεδο, προσεγγίζει τις συνιστώσες της αμερικανικής ταυτότητας. Για τον Χάντιγκτον είναι λάθος να θεωρείται η Αμερική ότι είναι έθνος μεταναστών. Η Αμερική είναι έθνος λευκών εποίκων που κουβαλούσαν στοιχεία όπως τη γλώσσα και την προτεσταντική θρησκεία. Πάνω σε αυτή τη γλώσσα και τη θρησκεία, ο ενσωματωμένος στη θρησκεία Διαφωτισμός, το περίφημο αμερικανικό «Πολιτικό Πιστεύω» περιέχει συστατικά στοιχεία όπως είναι: «η αξιοπρέπεια της ατομικής ανθρώπινης ύπαρξης, η ισότητα, η προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, ο ατομισμός κ.α». Όλες όμως οι πολιτικές αρχές αμερικανοποιούνται μέσα από το βάπτισμα τους στη προτεσταντική θρησκεία.

II. Η παρακμή της Δύσης (από τον Huntington στον W. McNeil και αντίστροφα)

Ο Σάμιουελ Χάντιγκτον έγραψε ένα από τα πιο σημαντικά αλλά παράλληλα και ενοχλητικά βιβλία. Χλευάζει τις φιλοδοξίες και τις αντιλήψεις περί οικουμενικότητας που χαρακτήριζαν την αμερικανική εξωτερική πολιτική από το 1917 ή και νωρίτερα. Απορρίπτει τόσο τις ελπίδες για έναν κόσμο ασφαλή για την δημοκρατία όσο και τις ελπίδες για έναν κόσμο όπου όλοι θα απολαμβάνουν τέσσερις ελευθερίες.

Αντίθετα, υποστηρίζει μια αναδιάταξη δυνάμεων, που απαιτεί ... «αμοιβαίο συμβιβασμό μέσα σε στρατόπεδα διαφορετικών πολιτισμών, ένα συμβιβασμό που ήδη συντελείται, είτε το θέλουμε είτε όχι.»⁹

Ός απόδειξη αυτών των τάσεων κατά Χάντιγκτον, θεωρεί ο Μακνήλ, τους πολέμους της ΕΣΣΔ με το Αφγανιστάν στα 1979 – 1989 καθώς και τον πόλεμο του Κόλπου το 1990 – 1991. Ενώ ο πόλεμος της Βοσνίας αποτελεί κατά Χάντιγκτον την αναλογία του Ισπανικού εμφυλίου στα έτη 1936 – 1939: «... Ο Ισπανικός εμφύλιος πόλεμος ήταν ένα πρελούδιο στον ' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο πόλεμος στην οσνία είναι ακόμα ένα αιματηρό επεισόδιο στην αναπτυσσόμενη σύγκρουση των πολιτισμών. ατ' αναλογία, μήπως ο πόλεμος στην οσνία αποτελεί και αυτός πρελούδιο στον Γ' Παγκόσμιο Πόλεμο;»¹⁰

Ο Μακνήλ λέει ότι βρίσκει πολλά πράγματα που θα μπορούσε να συμφωνήσει με τον Χάντιγκτον ενάντια στις επικρατούσες απόψεις σχετικά με την καθολική ισχύ της εθνικής, των αμερικάνων, εκδοχής περί ... ανθρωπίνων ελπίδων και προσδοκιών. Όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, το αμερικανικό έθνος συγκροτήθηκε από έναν ιδεολογικό πόλεμο στα τέλη του 18^{ου} αιώνα:

« ... Από τότε οι Αμερικάνοι αρέσκονται να θεωρούν τους εαυτούς τους ικανούς να υποδεικνύουν σε άλλους λαούς πως να φέρνουν σε αρμονία τις δημόσιες υποθέσεις με τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα, περί καθολικών και αδιαίρετων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. 'ς αποτέλεσμα, στον 20^ο αιώνα δικαιολογήσαμε την συμμετοχή μας στον Α' και ' Παγκόσμιο Πόλεμο εξαγγέλοντας σταυροφορίες για την εγκαθίδρυση μιας διαρκούς ειρήνης σε έναν κόσμο όπου ο μιλιταρισμός, η πολιτική της ισχύος, οι σφαίρες επιρροής κι

⁹ Huntington Samuel κ.α, *Η σύγκρουση Ανατολής και Δύσης και η πρόκληση Χάντιγκτον*, (ελληνική μετάφραση του παραπάνω κειμένου και ενθουσιώδης υποδοχή από τους: Χρήστο Γιανναρά, Κώστα Ζουράρι, Γιώργο Καραμπελιά κ.α), *Εναλλακτικές Εκδόσεις*, Αθήνα 2001, σελίς 120.

¹⁰ Ο.π., σελίς 122.

άλλες μορφές μοχθηρίας επικρατούσαν μεταξύ των άλλων λιγότερων πεφωτισμένων λαών της γής.»¹¹

Έτσι, καθώς ο Χάντιγκτον απέρριψε τον ηθικό ιμπεριαλισμό (όπως ο ίδιος ισχυρίζεται) που ενυπάρχει σε μια τέτοια ρητορική, «παίρνοντας μάλιστα υπόψη του την απροθυμία των αμερικάνων να στηρίξουν τις περισσότερες από τις προτροπές μας με πιθανώς δαπανηρές ενέργειες.»¹²

Όμως, θεωρεί ότι η θέση του Χάντιγκτον για τα κράτη – πυρήνες που προσδιορίζεται μάλλον χαλαρά από την έννοια «πολιτισμός» δεν είναι και μια κάποια βελτίωση απέναντι στην «αφελή», όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος, ηθική σταυροφορία. Οι λόγοι που οδηγούν τον Μακνήλ σε αυτή την υπόθεση είναι οι εξής:

1. Είναι πεπεισμένος (ο Χάντιγκτον) χωρίς να δεχθεί το γιατί, ότι η Δύση βρίσκεται σε παρακμή
2. Πιστεύει ότι για να επιβραδύνουν αυτήν την παρακμή, οι ΗΠΑ πρέπει να επιβεβαιώσουν την ταυτότητα τους ως Δυτικό Έθνος, απορρίπτοντας την επικράτηση ενός πολυπολιτισμικού μοντέλου μέσα στην ίδια την χώρα, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να υιοθετήσουν μια ατλαντική πολιτική στενής συνεργασίας με σκοπό να προστατεύσουν και να προάγουν τα ενδιαφέροντα και τις αξίες του εξαιρετικού πολιτισμού τον οποίο μοιράζονται. Όπως λέει: « ... Αυτό ακούγεται σαν νοοτροπία χαρακωμάτων, που μας καλεί να αντέξουμε όσο γίνεται ενάντια σε άλλους πολιτισμούς, που είναι περισσότερο επεκτατικοί γεωγραφικά, κοινωνικά συνεκτικοί και ηθικά ενοποιημένοι από ότι η σημερινή παρηκμασμένη Δύση.»¹³

Αυτή ακριβώς η απόψη, ισχυρίζεται ότι δείχνει την διαφορά του Χάντιγκτον και του ίδιου που δεν συμμερίζεται την έλξη που ασκούν πάνω του οι θεωρίες της ανόδου και της πτώσης πολιτισμών, όπως τέθηκαν από τους Τόουνμπυ και Κουίγκλεϊ. Έτσι, καταλήγει ο Χάντιγκτον να είναι πεπεισμένος ότι η παρακμή της Δύσης οδηγεί στην διάλυση του Δυτικού πολιτισμού με αποτέλεσμα, μάλλον πριν παρά μετά την συνολική αυτή διάλυση, να οδηγείται στον Γ' Παγκόσμιο Πόλεμο που τοποθετείται από τον ίδιο στις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.

Από την άλλη ο Μακνήλ παραδέχεται ότι ο Χάντιγκτον έχεο δίκιο ως προς το ότι τα ανθρώπινα πλάσματα όντως διαμορφώνονται από την κουλτούρα. Και είναι προφανές, πάντα κατά τον ίδιο, ότι η κληρονομιά των

¹¹ Ο.π., σελίς 125.

¹² Ο.π., σελίς 126.

¹³ Ο.π., σελίς 126.

μεγάλων ασιατικών πληθυσμών δεν είναι ταυτόσημη με την κληρονομιά του Ευρωπαϊκού παρελθόντος. Παραδέχεται ότι τέτοιες διαφορές έχουν σημασία στην πολιτική και βρίσκουν την πιο καθαρή τους έκφραση στην θρησκεία. Μπορεί να επηρεάζουν ακόμα και την οικονομία, όπως επιχειρηματολογεί και ο Χάντιγκτον όταν γράφει ότι η πρόσφατη οικονομική ανάκαμψη της Κίνας και άλλων χωρών της Ανατολικής Ασίας είναι συνεπείς στις αξίες του Κομφουκιανισμού περί ιεραρχίας, συναίνεσης και αυτοπειθαρχίας.

Όμως, αν ένα κράτος ή ένα σύνολο κρατών θέλει να επιτύχει σε μια βάση μακροπρόθεσμη, η πολιτισμική του συνέχεια πρέπει με κάποιον τρόπο να συνδυαστεί με χρήσιμες και καινούργιες ιδέες, με πρακτικές και τεχνολογίες που έρχονται από μακριά. Αυτό, λέει ο Μακνήλ, έκαναν οι Ευρωπαίοι με επιτυχία και κατάφεραν έτσι να κατακτήσουν την παγκόσμια πρωτοκαθεδρία: « ... Την εποχή που ο καθένας από τους μεγάλους ασιατικούς πολιτισμούς προσπαθούσε να ελαχιστοποιήσει τις ενοχλητικές επαφές με εξωτερικά στοιχεία, οι Ευρωπαίοι συνέχιζαν να πολεμούν μεταξύ τους, ενώ ταυτόχρονα εξερευνούσαν τον υπόλοιπο κόσμο με άσβεστη και ακούραστη απληστία, τόσο για το υλικό κέρδος όσο και για να τον κατανοήσουν. Το αποτέλεσμα ήταν πως η Δύση εξαπλώθηκε και άλλαξε τον εαυτό της ξανά και ξανά.»¹⁴

Αυτός, τονίζει, ότι είναι και ο λόγος που μπορεί να μετριάσει τους πολέμους και τις διαμάχες μεταξύ πολιτισμών και θρησκειών. Στον αιώνα, δηλαδή, όπου οι επικοινωνίες, οι εμπορικές συμφωνίες, τα οικονομικά οφέλη, και τα τεχνολογικά δίκτυα όλο και πιο πολύ αποκτούν παγκόσμιες διαστάσεις είναι λογικό να περιμένει κανείς όλο και περισσότερη μείωση των συγκρούσεων μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών.

«... Ακόμα και ένα όσο αδύναμο όργανο όπως ο ΟΗΕ, τον οποίο ο Χάντιγκτον αναφέρει μόνο για να τον απορρίψει, μπορεί να παίξει μεγαλύτερο ρόλο στον προσδιορισμό του μέλλοντος του κόσμου από ότι υποθέτει το ζοφερό του όραμα. Εν ολίγοις, η αποδοχή των παγκόσμιων ιδανικών που χαρακτηρίζει την επικρατούσα αμερικάνικη ρητορική σε σχέση με την εξωτερική πολιτική μπορεί να μην είναι τελείως λανθασμένη. Η δημόσια ρητορική μας χρειάζεται να λάβει περισσότερο υπόψη της τις διαφορές μεταξύ των πολιτισμών και των τοπικών παραδόσεων, των οποίων οι αξίες δεν συμφωνούν με τις δικές μας. Λιγότερη αυτοεπιβεβαίωση και μεγαλύτερη θέληση να υπαχθούμε σε αμοιβαία συμφωνημένες παγκόσμιες ρυθμίσεις και κανόνες θα βοηθούσε επίσης.»¹⁵

¹⁴ Ο.π., σελίς 138.

¹⁵ Ο.π., σελίς 144.

Ο Γουίλιαμ Μακνήλ, ολοκληρώνει την κριτική του στον Χάντιγκτον επισημαίνοντας : « ... Ο Χάντιγκτον συστήνει μια διαφορετική πορεία. Θα εγκατέλειπε κάθε ελπίδα για τους παγκόσμιους ρυθμιστικούς μηχανισμούς που καθορίζουν την συμπεριφορά των κρατών και πολιτισμών και αντί για αυτό θα δημιουργούσε ένα δυτικό προπύργιο, στο εσωτερικό του οποίου θα υπερασπίζονταν τη ξεχωριστή μας κληρονομιά. Αυτό μου μοιάζει περισσότερο με μια πρόκληση προς τον Γ' Παγκόσμιο Πόλεμο παρά για συνταγή για ένα βιώσιμο μέλλον.

Εν ολίγοις, συμφωνώ με τον Χάντιγκτον όταν δηλώνει ότι οι δεσμεύσεις σε ιδιαίτερα μοντέλα πολιτισμών και ιδιαίτερες θρησκευτικές ταυτότητες αποκτούν αύξουσα σημασία στις διεθνείς υποθέσεις.

Διαφωνώ, όμως, με τα συμπεράσματα που εξάγει, γιατί μου φαίνεται ότι οι αυξανόμενες διασυνδέσεις μεταξύ πολιτισμών στηρίζουν ταυτόχρονα και μια αντίθετη πορεία, προς τον Παγκόσμιο ομοπολιτισμό.

Αυτή η τάση, κατά την άποψη μου, αποτελεί αναμφισβήτητα τη μεγαλύτερη ελπίδα για το μέλλον και γι' αυτό αξίζει να ενισχυθεί, όπως ακριβώς τείνει να κάνει, έστω αφελώς, η οικονομίστικη αντίληψη στην αμερικάνικη εξωτερική πολιτική.»¹⁶

¹⁶ Ο.π., σελίς 144 κ.ε (οι υπογραμμίσεις είναι δικές μου).

III. Καλοί και κακοί (σ)την εποχή των νέων σταυροφοριών (Επίλογος - Κριτική θεώρηση του θέματος)

Το βιβλίο αυτό αποτέλεσε ένα από τα θεωρητικά υπόβαθρα αιτιολόγησης της νέας σταυροφορίας της Δύσης, όχι όμως για τη διάδοση του Χριστιανισμού (τόσο), αλλά για τη διάδοση της Δημοκρατίας και των δήθεν δυτικών αξιών στους «υπανάπτυκτους και βάρβαρους» Ισλαμιστές.

Μετά τη βάρβαρη τρομοκρατική επίθεση που δέχθηκαν οι ΗΠΑ στις 11 Σεπτεμβρίου 2001, η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας θα αποτελέσει απόλυτη και μοναδική προτεραιότητα της αμερικανικής πολιτικής. Ο χαρακτηρισμός της επίθεσης από τον αμερικανό πρόεδρο ως πράξης πολέμου προϋποθέτει για τη φύση της αμερικανικής αντίδρασης. Η αμερικανική κυβέρνηση φαίνεται ότι, πέρα από τον άμεσο στόχο της εξερεύνησης και της τιμωρίας των ενόχων, προσανατολίζεται στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων, τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και σε διεθνές επίπεδο, για την πλήρη εξάλειψη του φαινομένου της τρομοκρατίας.

Στο διεθνές επίπεδο η πίεση την οποία θα ασκήσουν οι ΗΠΑ σε φίλες και σύμμαχες χώρες να συνταχθούν μαζί τους σε αυτή τη νέα σταυροφορία κατά της τρομοκρατίας θα είναι μεγάλη. Μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, η αμερικανική κυβέρνηση θα επιχειρήσει να αναγάγει τη τρομοκρατία σε υπ' αριθμό ένα πρόβλημα της Δύσης στο σύνολο της. Αυτή η σταυροφορία, όπως ήδη φαίνεται από τις ενέργειες των ΗΠΑ στο ΝΑΤΟ με την ενεργοποίηση του άρθρου 5, δεν θα αρκестεί στην επιβολή οικονομικών κυρώσεων εναντίον χωρών που υποθάλλουν τη τρομοκρατία ή στη σύνταξη ευχολογίων συμπαράστασης από τις ευρωπαϊκές χώρες. Θα απαιτεί την ενεργό ανάμιξη σε πιθανές επιχειρήσεις πάσης μορφής και εναντίον πολλαπλών στόχων που θα καθορίζονται από τις ΗΠΑ¹⁷.

Το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001 αποτέλεσε την αφορμή για τη νέα σταυροφορία, που είχε προετοιμαστεί ήδη ιδεολογικά. Επιστρατεύτηκαν όλα τα μέσα για να πείσουν όλο τον κόσμο ότι η ανθρωπότητα είναι χωρισμένη σε δύο στρατόπεδα. Στους καλούς που είναι οι Αμερικάνοι, και στους κακούς, που είναι όλοι όσοι δεν είναι μαζί τους.

Γι' αυτή την ιερή σταυροφορία επιστρατεύτηκε ακόμα και το «άγιο» Χόλιγουντ. Έτσι, μάθανε ακόμη και τα μικρά παιδιά όλου του κόσμου ότι μόνο αν νικηθούν οι κακοί "ΟΡΚ" θα μπορούμε να κοιμόμαστε επιτέλους ήσυχοι. Και βέβαια, εντελώς συμπτωματικά οι κακοί "ΟΡΚ" δεν είναι τίποτε

¹⁷ Βλέπε: Κωνσταντίνος Αρβανιτόπουλος, *Οι νέες αμερικανικές προτεραιότητες*, Αρχείο άρθρων Ι.Δ.Κ.Κ. στίς 18-12-2001 (για περισσότερα βλέπε την ιστοσελίδα του Ιδρύματος www.idkaramanlis.gr).

άλλο από τους κατοίκους της αρχαίας Ασσυριακής πόλης Uruk, που ήταν κοντά στη σημερινή Βαγδάτη. (αυτή λέγεται ότι είχε στο μυαλό του ο συγγραφέας του «Αρχοντα των Δακτυλιδιών», ο Τόλκιεν, όταν περιέγραφε το «σκότος του κακού»).

Οι αντιδράσεις των «Μέσων» και των «Μαζών» για τη δημοσίευση των εικόνων από τα βασανιστήρια στις φυλακές της Βαγδάτης έδειξαν για άλλη μια φορά περίτρανα δύο πράγματα: την αποθέωση της υποκρισίας και την αποθέωση της κυριαρχίας της εικόνας.

Ο σύγχρονος πολίτης – θεατής , δέχεται πλέον ως απόλυτη αλήθεια μόνο ότι βλέπει σε εικόνα. Μπορείς να μιλάς και να γράφεις για καταπάτηση ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή για πολιτική διαφθορά, χωρίς να ιδρώνει το αυτί κανενός! Αν δεν τεκμηριώσει η κάμερα (φανερή ή κρυφή), την καταπάτηση – παράνομη πράξη, είναι σαν να μην έγινε ποτέ.¹⁸

Το Δίκαιο από τη σκοπιά του ισχυρού (α) ή/και τα ανθρώπινα δικαιώματα (β) .. ή είναι έννοιες παγκόσμιες, διαχρονικές και αδιαίρετες, ανεξάρτητες από ευγενή και μή όντα, ή υπάρχουν μόνο στα λόγια. Αν είσαι ο ισχυρός της γής, τότε το (α) «Αρχή σοφίας ονομάτων επίσκεψις» του Αντισθένη το υποκαθιστάς με το (β) «Αρχή σοφίας φόβος κυρίου» του Σολομώντος. Έτσι, με γνώμονα την αρχή: «Η ισχύς δημιουργεί δίκαιο», ο «πλανητάρχης» απαίτησε από τη διεθνή κοινότητα, και το πέτυχε, να εξαιρούνται οι Αμερικανοί στρατιώτες από τους νόμους δίωξης κατά εγκληματιών πολέμου. Οι βασανιστές των φυλακών της Βαγδάτης δεν ήρθαν από το πουθενά και οι πράξεις τους δεν δημιουργήθηκαν μέσα σε ένα κοινωνικό και πολιτικό κενό. Σίγουρα, όμως μέσα σε ένα θεσμικό κενό, για το οποίο υπεύθυνη είναι η παγκόσμια κοινότητα και όχι μόνο ο «πλανητάρχης». Συνυπεύθυνοι είναι ακόμη όλοι οι δικοί μας χαμαιλέοντες – καιροσκόποι, οι οποίοι προέτρεπαν άλλοτε τους Έλληνες να καταπνίξουν το συναισθηματισμό τους και να πάψουν να προκαλούν τους ισχυρούς της γής! (εν τω μεταξύ, οι νέοι σταυροφόροι έθαψαν στη Βαγδάτη-Uruk ό,τι ονομάζαμε μέχρι χθές «δυτικές

¹⁸ Πρίν από είκοσι περίπου χρόνια το συμπέρασμα μιας έρευνας ενός αμερικανικού Πανεπιστημίου ήταν συγκλονιστικό: « το 54% περίπου των πολιτών όλων των κοινωνιών, κάτω από συνθήκες ατιμωρησίας, είναι δυνατό να κάνει τα μεγαλύτερα εγκλήματα ». Το κτήνος είναι παντού δίπλα μας, περιμένοντας την ευκαιρία να βγει στην επιφάνεια. Δείχνοντας με το δείκτη του χεριού μας τους άλλους, τους «κακούς», ξορκίζουμε το δικό μας κτήνος και το τιθασέουμε προσωρινά. Πρίν από 150 χρόνια περίπου, ο Λ. Τολστόι έγραφε: «Πάρε ένα νέο από την οικογένεια του, φόρεσε του μια στολή, άφησε τά τύμπανα να ηχήσουν και έχεις ήδη ένα άγριο ζώο, έτοιμο για κάθε αποστολή». Μπορείς να μυήσεις και το πιο αθώο παιδί στη τεχνική του να σκοτώνει και να βασανίζει χωρίς ενοχές, ακόμη, και τους πρώην δικούς του, βλέπε «γενίτσαροι».

αξίες», αγνοώντας ότι οι κοινωνίες ωριμάζουν και αλλάζουν από μέσα και όχι με έξωθεν επεμβάσεις).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ΚΑΤΑ ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ)

1. Αμυράς Απόστολος, *Η επερχόμενη σύγκρουση στα πολιτιστικά σύνορα της Ελλάδος.* (www.angelfire.com).
2. Αρβανιτόπουλος Κωνσταντίνος, *Οι νέες Αμερικανικές προτεραιότητες,* Αρχείο άρθρων στο Ι.Δ.Κ.Κ. στίς 18-12-2001 (www.idkaramanlis.gr).
3. Βενιζέλος Ευάγγελος, *Η πολιτική σημασία του Πολιτισμού για το μέλλον της Ευρώπης,* (εισήγηση του πρ. Υπουργού Πολιτισμού κ. Ευάγ. Βενιζέλου στο συνέδριο που διοργάνωσε το περιοδικό ECONOMIST στις 17-04-2002).
4. Βερέμης Θάνος, *Το τρίλημμα της Παγκοσμιοποίησης και η σύγκρουση των Πολιτισμών,* εφημερίδα «Καθημερινή» στις 28-04-2002.
5. Chomsky Noam, *Guerre en Asie,* εκδόσεις Hachette, Παρίσι 1971. (ανάλυση της αμερικανικής επέμβασης στην Ινδοκίνα από τον γνωστό αιρετικό διανοούμενο. Ειδικό κεφάλαιο για τις θεωρητικές επεξεργασίες του Χάντιγκτον, για καταστολή της «μαοϊκής αγροτικής επανάστασης» των Βιετκόγκ δια της «επαναστατικής αστικοποίησης» - δηλαδή της βίαιης προσφυγοποίησης - των βιετναμέζων χωρικών).
6. _____, *The culture of terrorism* (ελλ. μετ. «*Η κουλτούρα της τρομοκρατίας*», μετάφραση Ελένη Αστερίου, εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2000).
7. Δημητρίου Στέφανος, *Πολιτική και «Σύγκρουση των Πολιτισμών»* (Το επιχείρημα του S. HUNTINGTON για τη μοναδικότητα του δυτικού πολιτισμού και την απίσχνανση του οικουμενικού χαρακτήρα της νεωτερικότητας), περ. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τχ. 19, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα (Μάιος) 2002.

8. Huntington Samuel, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the world order*, περιοδικό Foreign Affairs, Vol. 72, No III, Summer 1993. (το αρχικό κείμενο του Χάντιγκτον περί «σύγκρουσης των πολιτισμών»).
9. _____, *The Age of Muslim Wars*, in Newsweek Special Issue, December 2001 – February 2002, pp. 8 – 13.
10. Huntington S.P., Nelson J.M., *No easy choice: Political participation in developing countries*, Harvard University Press, Cambridge 1976.
11. Huntington Samuel κ.α, *Η σύγκρουση Ανατολής και Δύσης και η πρόκληση Χάντιγκτον* (ελληνική μετάφραση του παραπάνω κειμένου και ενθουσιώδης υποδοχή από τους: Χρήστο Γιανναρά, Κώστα Ζουράρι, Γιώργο Καραμπελιά κ.α), Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2001.
12. _____, *Ποιοί είμαστε; Η αμερικανική ταυτότητα στην εποχή μας*, εκδόσεις Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2005 (Το τελευταίο πόνημα του Χάντιγκτον, με τους μεξικανούς μετανάστες (λαθραίους και νόμιμους) στο ρόλο του υπ' αριθμόν ένα «εθνικού κινδύνου» για τη λευκή Αμερική).
13. _____, *Η σύγκρουση των Πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της Παγκόσμιας Τάξης*, ελληνική μετάφραση Σήλια Ριζοθανάση, εκδόσεις Terzo Books, Αθήνα 1998. (Μεταγενέστερη εκδοχή του ίδιου σεναρίου, εμπλουτισμένη με πραγματολογικό υλικό και σχόλια που καθιστούν ακόμη σαφέστερη τη βαθιά αντιδραστική κοσμοαντίληψη του δημιουργού του).
14. Κούρτοβικ Δημοσθένης, *Τί είπε ο Ζιντάν στον Χάντιγκτον;* Εφημερίδα «Τα Νέα» στις 28-07-1998. (www.ta-nea.dolnet.gr).
15. Παναγόπουλος Ανδρέας, *Πρόκειται αλήθεια για «σύγκρουση πολιτισμών»*, εφημ. «Καθημερινή» στις 2-10-2001. (www.kathimerini.gr)
16. Παπαχελάς Αλέξης, *Η Ελλάδα δεν ανήκει στη Δύση (Ο γκουρού της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής μιλάει για τη σύγκρουση των πολιτισμών, τον ισλαμισμό, την Τουρκία, την Ορθοδοξία και την*

επερχόμενη παρακμή του δυτικού πολιτισμού), εφημερίδα « Το Βήμα » στίς 24-05-1998, σελίς Α30 (www.tovima.dolnet.gr).

17. Σταϊλόπουλος Βασίλειος, *Η συνέντευξη του S. Huntington στο μηνιαίο γερμανικό περιοδικό: "Die Neue Gesellschaft. Frankfurter Hefte."*, τεύχος 2/1997 (για το πλήρες κείμενο της συνεντεύξης, βλέπε την ιστοσελίδα του περιοδικού Άρδην: www.ardin.gr ... κείμενο Νο 9 και 43).
18. Susan George, *Comment la pensee devint unique*, Le Monde Diplomatique (8. 1996). Η χρηματοδότηση των αμερικανικών ΑΕΙ από το Ίδρυμα Όλιν, κοινή οικονομική βάση των θεωριών τόσο του «Τέλους της Ιστορίας» όσο και της «Σύγκρουσης των Πολιτισμών».
19. Toynbee Arnold, *The World and the West*, N.Y. 1966.
20. Χριστοδούλου, Αρχιεπισκόπου Αθηνών κ' Πάσης Ελλάδος, *Samuel Huntington: "Η σύγκρουση των Πολιτισμών"*. Η δική μας θέση. Ομιλία του νύν Μακαριωτάτου προς τους εκπαιδευτικούς. (για τη πληρέστερη ανάλυση του θέματος, βλέπε την ιστοσελίδα της Ι.Μ. Δημητριάδος, www.imd.gr).
21. _____, *Η Ευρώπη των πνευματικών αξιών και ο ρόλος των Ελλήνων Ορθοδόξων και της Παιδείας*, εκδόσεις Παρουσία, Αθήνα 2000.